

СЕЋАЊА ИЗ ИЛЕГАЛНОГ ПАРТИСКОГ РАДА У БЕОГРАДУ

Почетком јула 1934 године дошло је у Београду до веће провале, она је почела преко летка нађеног код једног шегрта у Раковици. Летак је пронађен случајно не мудрошћу полиције. Провала је захватила прочелника ћелије у Раковици, а овај је провалио Слободана Шкерковића. Прочелник је истовремено одао и Радовановића, а овај све за које је знао. Поред Шкерковића и Радовановића полиција је тако успела да похвата чланове Месног комитета Перу Стокића и Ацу Здравковића. У вези с том провалом стање у Београду изгледало је отприлике овако: Месни комитет престао је да ради пошто су се Мариновић и Шибер налазили у бекству, а Цана Бабовић била је у то време у Совјетском Савезу. Читаво руководство Савеза комунистичке омладине Југославије то јест Шкерковић, Пап и Радовановић налазили су се у затвору, као и чланови организационе комисије Јова Радовановић и Буда Поповић. Техничке везе престале су да функционишу, а исто тако и синдикална комисија. Захваљујући Паровићевим организационим предострожностима провала није узела шире размере, а што је најглавније није захватила уопште унутрашњост. Разлог што је приличан број људи у Београду пао полицији у руке био је у Шкерковићевој великој активности, његовом непосредном повезивању са непровереним омладинцима, као и његово мешање у послове других. Провали је допринело и то што је Радовановић из свог легалног рада лично познавао много људи.

Привремено обласно руководство за Србију, то јест Брана Јевремовић и Чолић, није било захваћено провалом. Додуше, помињан је Славко. А то је било илегално име Бране Јевремовића. Посто-

јало је много услова да и он падне у руке полицији. Међутим, ни сам састав тог привременог руководства није био најсрећнији. То је знао и о томе ми је сâм доцније говорио Паровић.

Тешкоће око дотурања илегалног материјала из иностранства навеле су Паровића на мисао да организује неколико штампарија у земљи, које би Партији обезбедиле штампање или умножавање материјала, летака или листова. Чолић је добио задатак да у сарадњи с керамичаром Јованом Јерковићем организује у Београду такву једну штампарију, и он је то са успехом обавио.

У првој половини 1934 године почела је пуном паром да ради наша прва штампарија организована у стану Јове Јерковића, у Триглавској улици. У њој су штампани први бројеви *Комуниста* као и још неки материјал.

Међутим, Чолић није нашао начина да сарађује како треба с Браном Јевремовићем. Чолић је већ из Прага дошао са неким задацима који нису били у склопу са задацима привременог обласног руководства. Осим тога, управо то што је радио и неке друге послове који му нису били стављени у задатак довело је до застоја у сарадњи с Браном, који је био присиљен да ради изоловано, сам, пошто се трећи члан Комитета то јест онај за кога мислим да се звао Перић налазио у затвору или је већ био протеран у Шабац, своје родно место. Тако се десило да су у часу хапшења Шкерковића и осталих руководећих другова у Београду, на Брану Јевремовића пали готово сви организациони послови. Он је радио док није готово малаксао. Причали су ми да је тих дана, јурећи са једног илегалног састанка на други, — а таквих састанака било је повише — пао

у несвест негде у близини Народног позоришта, са џеповима пуним илегалног партиског материјала. Срећом, уз њега се нашао неки симпатизер који га је познавао и помогао му да се придигне. Исцрпљен до крајњих граница, Брана је позвао мене да дођем одмах у Београд и да га заменим.

Ја нисам ни знао да је већ на мој ранији извештај и упозорење да не могу да останем дуже у Краљеву, Паровић био наредио да ме позову на рад у Београд. Образлагао је то и тиме да у Београд треба иначе довести неколико испробаних али за београдску средину непознатих и некомпромитованих другова. Ја сам у Београд стигао половином јула. Дошао сам заиста у последњи час. Брана је био на крају својих снага. Он је морао да се што пре уклони из Београда, — и иначе он га је морао што пре да напусти — јер је требало да се јави на отслужење војног рока. Брана ми је на брзину предао везе. Повезао ме је са Чолићем, Лазом Лилићем, Давидом — Дачом Демајом преко његовог брата Нафтали Демаја.

Везу са штампаријом одржавао сам са Вукицом Митровић. С Лазом Лилићем моја сарадња била је најживља и најактивнија. Он је тада обављао послове покрајинског техничара. Преко њега, путем шифре одржавали смо везе с Паровићем и Централним комитетом. Од њега сам добијао ради растурања партиске материјале за Србију, Војводину, а повремено за Црну Гору и Македонију. Преко Лилића, такође, били су обезбеђени први илегални станови за смештај најповерљивијих другова. Један од њих био је најпре у Синђелићевој улици број 26, а доцније у Копаоничкој број 11 код седамдесетогодишње старице Лепе Војиновић. Преко њега нађен је и резервни стан у Шафариковој улици број 4, код Ружице Павловић. Касније смо тај број илегалних станова уз помоћ Весе Маслеше и Мирка Сарделића још више проширили. Лилићево илегално име у то време било је „Тома“ или „Сава“. Ово последње употребљавао је само понекад и то у извештајима Централном комитету. Илегално име, Весе Маслеше било је „Гојко“.

Један од главних задатака који сам с Лилићем предузео био је да прикупимо и организујемо везе с обновљеним организацијама широм Србије и да им обезбедимо што редовније дотурање листа *Комунист*, као и остали партиски материјал.

*

Ја сам већ и дотада лично одржавао везе с Краљевом, Чачком, Ужицем, Горњим Милановцем, Ужичком Пожегом и Драгачевом. Преко Краљева биле су успостављене везе са Косовском Митровицом и у касније време са Крушевцем. Везе са Ужичком Пожегом и Драгачевом одржавали смо преко Љубе Мичића, некадањег посланика Комунистичке партије у Уставотворној скупштини. С Митровицом везу смо одржавали преко Мире Драгишића. Пред сам мој одлазак из Краљева успоставили смо везу и са Ваљевом. Њу смо одржавали преко др. Милоша Пантића. Међутим, Лилић ми је дао за Ваљево нову везу. Мислим да је ишла преко учитеља Јанка Јанковића. У сарадњи са Лилићем, а нешто и уз помоћ Бране Јевремовића, убрзо смо успоставили везу са лесковачким Окружним комитетом који је окупљао партиске организације Лесковца, Власотинаца, Врања, Лебана и — колико се сећам — скојевску организацију у Вучу. У овом комитету радили су већ тада другови Коста Стаменковић, Благоје Николић, учесник у Октобарској револуцији и делегат на Дрезденском партиском конгресу као и столарски радник Влада Ђорђевић. Слично Краљевачкој и Лесковачка партиска организација дуго је неvezано и самоиницијативно радила пре него што смо успели да је повежемо. И они су у једном моменту, тражећи везе, успели да се повежу с неким у Београду. Али кад су сазнали да су се повезали са Др. Симом Марковићем прекинули су ту везу и продужили да раде сами све док их ми нисмо повезали. Лилић ми је дао везу за тад обновљену Крагујевачку организацију, а исто тако, везу за партиске организације из Јагодине и Ђуприје. С тим организацијама повезао нас је студент права Бошко Ђуричић. Се-

нам се да смо успоставили и некакву везу са Обреновцем, а с Аранђеловцем смо је одржавали преко студента Драгана Лазаревића. Не сећам се више зашто, али најтеже је било са Београдом. Чини ми се да је томе највише био крив један илегалац, партиски инструктор који је у Београд дошао некакo истовремено кад је почела Шкеровићева провала. Илегално име тог човека било је „Јова“ или „Човек“. У каснијим партиским извештајима, колико сам видео, Паровић га зове „Ворак“, што мислим да му је такође било илегално име. Нешто зато што је био болестан, али изгледа још више збуњен провалом која се догодила, њега је, иако потпуно безразложно била захватила манија гоњења. Услед његове претеране опрезности и неповерљивости према људима није могао бити извршен, не само рад на обнављању и повезивању провалом поремећене београдске партиске организације, него још један озбиљан задатак на коме је Паровић много инсистирао. Радило се, наиме, о организовању Прве партиске конференције за Србију после Обзнане, о „зарукама“, како се то илегално звало. Услед његова отпора тај посао је уствари стао на мртву тачку. Он је једноставно од првог часа био против „зарука“. Као разлоге наводио је провалу и остале тадање услове. Иако смо и Лилић и ја за све то време тражили да спроведе Паровићеву директиву, он је својом упорношћу успео да нас демобилише.

Шифром смо били обавештени да је у земљу упућен још један партиски инструктор. Било је то некакво одмах после провале Шкеровићеве. Очекивали смо га дуго и већ поверовали да је пао у руке полицији, кад чусмо читаву причу о његовој „одисеји“. Ваљда услед Шкеровићеве провале он је набасао на „зарђалу“ јавку, то јест јавку која је провалом била угрожена и зато поништена. Он је срећом имао резервну јавку која је гласила на једног друга учитеља у Шапцу. Отишао је њему и био примљен. Чекајући нову јавку коју смо требали да му доставимо, ђаво му није дао мира. Почео је да се сам, или у друштву с тим нашим другом, шета по Шапцу.

Да ли случајно због тога што је тек стигао из Лењинске партиске школе у Москви, или из неких других разлога, он је стално у разговору мешао руске речи. Наравно, полиција га је убрзо приметила. Једног дана зауставили су га да га легитимишу. Он им је показао легитимацију коју су му дали другови у Загребу и рекао да је син „тог и тог“ трговца алкохолним пићима из Загреба. Случајно се десило да је дан раније, шетајући с нашим другом, свратио на неко место где се пекла ракија и ту јој пробали квалитет. То је видео и полицијски агент, који га је тих дана пратио. Захваљујући тој случајности полиција му је само одузела легитимацију да би је проверила, а њему су наредили да за то време не напушта Шабац. Још исте ноћи другови су га најхитније склонили у неко село мало удаљеније од Шапца. Нас су одмах обавестили о томе. Успели смо некакo да га неколико дана доцније пронађемо и преко Ваљева и Уба пребацимо у Београд. Доделили смо га на рад омладини, јер нам је као инструктор за рад с њом и био упућен. Његова илегална имена била су „Јанко“ а понекад и „Станко“, иначе, знам да се звао Дарсула, што је, исто тако било, вероватно, илегално име. Задао нам је доста муке и јада својим „подухватима“, али о томе ћу говорити нешто доцније.

*

Још један догађај збио се у то време. Он нам је својим размерима још више компликовао ситуацију и у многим отежао иначе тешке услове рада. Био је то марсељски атентат 14 октобра 1934 године, којом приликом је поред француског министра спољних послова Луја Бартуа био убијен и краљ Александар Карађорђевић. Атентат су организовали усташки емигранти у сарадњи с људима Ванче Михајлова. Партија је у принципу била против терористичких метода, па, према томе, и метода које су примењивали усташе и „Македонствујушчи“. Али је била и против монархије, а напосе против краља Александра носиоца диктаторске монархофашистичке владавине у земљи.

Смрт краља Александра изазвала је

нов бесан талас терора полициског режима, не само у Београду, него и широм земље. Полиција је на све стране организовала рације прогонећи и терористици све оне који се активно нису слагали с режимом. Она је гонила франковачко-усташке елементе, а по Македонији људе Ванче Михајлова и друге поштене родољубиве Македонце. Али главну оштрицу овог беса и даље је усмеравала у правцу прогона Комунистичке партије. Владајућа класа била је свесна да смо јој ми ипак најопаснији, без обзира што нисмо за терористичке методе борбе, и зато је и овог пута главнину свог полициског апарата усмерила на нас комунисте. Терор полиције и њене рације још више су пореметили наш рад. Многи другови морали су да се склањају, напуштајући места свога рада. И ја сам такође морао, за краће време, да напустим Београд, бојећи се да ме, ако ни због чега другог, а оно као „беспосленог“ не протерају заувек из њега. Отишао сам у Тузлу до својих родитеља, код којих су ми привремено по одласку из Краљева дошли жена и дете. У Београд сам се вратио после двадесетак дана, када се стање мало стишало.

*

Сећам се врло добро мог поновног сусрета са Паровићем, првог по мом преласку на партиски рад у Београду. Било је то првих дана септембра 1934 године. Завршавали смо повезивање партиских организација по Србији. Тога дана имао сам заказан састанак с Лилићем ради неког договора. Ишао сам лагано, не журећи се. Имао сам још довољно времена да у заказан час стигнем. Наједном, на углу Кнез Михајлове и Књегиње Љубице улице, угледах Паровића. Пришао ми је журно. Видео сам да се, као и ја, обрадовао изненадном сусрету. Рече ми да је ту, на углу имао заказан састанак. Чекао је, али онај ко је требало да дође није стигао. Заказали смо састанак за следећи дан пре подне. Он је много журио, а и ја сам морао на време да стигнем. Чудио сам се да су му заказали састанак на тако незгодном месту, тачно између Главњаче и нове Управе града то јест у центру полиције. Лилића

Сл. 1 — Благоје Паровић, члан Централног комитета Комунистичке партије Југославије.

сам затекао забринутог. Рекао ми је да је имао заказан састанак са једним веома одговорним другом. Чекао га је, али он није дошао. Бринуо се да му се није што десило, и како сад да га поново нађе. Одмах ми је било јасно о чему се ради. Рекао сам му да сам мало пре случајно срео „Сретена“. Било је то тадање илегално име Благоја Паровића. Обрадовао се, јер је и он претпостављао да се о њему радило. Неком забуном дати су им различити подаци о месту састанка. Следећег дана срели смо се сва тројица. Да није било оног случајног сусрета, а како су везе после Шкеровићеве провале биле прилично поремећене, тражили би се сигурно бар неколико дана док се поново не бисмо нашли. Обавестили смо Паровића о стању у Србији и нашем раду. Што се тиче веза са унутрашњошћу био је задовољан. Чудио се и по мало љутио што нисмо успоставили везе

са организацијом у самом Београду. Видело се да је био једнострано информисан.

Паровић је као и увек и овога пута дошао са читавом врећом нових задатака. Већ првих дана наметнуо нам је такав темпо рада да смо просто спадали с ногу. Још истог дана одржали смо састанак с „Јовом“, партиским инструктором. Требало је расчистити наше односе с њим, а нарочито његов сукоб с Лилићем. За тај састанак Лилић је на брзину нашао стан. Била је то соба Радмиле Бунушевац, која је, као и Лилић, радила у *Политици* као новинар. На том састанку Паровић нам је изложио свој план рада. Прво средити у београдској организацији, упоредо с тим приступити хитним припремама за најскорије организовање партиске конференције за Србију, на којој би требало изабрати партиско руководство. Први задатак пао је у дело „Јови“, с тим да га изврши уз помоћ другова из београдске партиске организације. Лилић и ја требало је да извршимо припреме за конференцију. Разговарали смо нарочито о штампаријама и организацији штампе. Паровић је врло добро знао какве тешкоће постоје за дотурање штампе из иностранства. Тај материјал је готово по правилу стижао касно, или неуредно. Најбољи пример био је случај с првомајским летком, 1934 године. Директива је била да његово растурање припремимо што боље. Посао је био поверен Брани Јевремовићу. Све је било спремно. Први мај се примицао, а летак никако да дође. Било је обећано да ће летак бити нарочито садржајан и да ће носити потпис ЦК. У последњем часу Паровић је видећи да летак не стиже, написао на брзину један проглас. Тај проглас штампан је био у нашој штампарији. Ми смо га, у последњем часу, разаслали организацијама да га растура. Ваљда месец дана после тога стигла је из иностранства замашна пошиљка материјала. Између осталог био је ту и првомајски летак, веома интересантног садржаја и савршено технички израђен, али услед закашњења неупотребљив. Другом опет приликом, већ кад сам стигао на рад у Београд, обавестили су нас да је у Земун, на адресу неког

нашег друга студента, стигла пошиљка упакована у дупло дно двају кофера. Послали смо човека да те кофере преузме. Међутим, десило се да је тај студент у међувремену био отпутовао некуд у унутрашњост. Његови рођаци код којих је становао нису хтели ни да чују да неком предају кофере без њега. Они нису ни слутили о чему се ради. Мислехи да човек, који је дошао по кофере, хоће да их превари, запретили су му полицијом. Кофере смо добили тек кад се тај студент вратио после месец-два дана.

Све је то навело Паровића да штампарију која се налазила у стану керамичара Јове Јерковића издвоји искључиво за потребе Централног комитета.

Чолићу је било зато стављено у дужност да убрза организовање друге штампарије, која је требало да служи потребама партиског руководства за Србију.

*

Како су се у земљи још увек налазили у бекству Јован Мариновић — „Марко“ и Јосип Шибер — „Владо“, а полиција је за њима и даље трагала, Паровић је коначно дао упутство за њихово пребацивање у иностранство. Дакле, послова је било доста. Имало је шта да се ради. И ми смо заиста сви прионули за тај рад. Кад сам стигао у Београд имао сам намеру да се запослим да би на тај начин што боље легализовао свој боравак. Међутим, у условима рада, које је својим планом поставио Паровић, о томе није могло бити ни говора. У међувремену он је желео да обиђе партиске организације по Србији, да их упозна и да им својим саветом помогне. Мени је било стављено у задатак да организујем ова путовања и да га за то време пратим. Путовали смо обично истим возом или аутобусом, али као два путника који се не познају. На тим путовањима имао сам прилике да видим прекаљено искуство тог мајстора, илегалца светских размера.

Путујући тако с Паровићем доживео сам и неколико мучних часова. Враћајући се једном у Београд, негде око Лапова, пошао сам ходником да видим да

ли је у његовом купеу све у реду. Застао сам збуњен. На вратима његовог купеа стајао је крупан човек у униформи полициског писара. У вагону је баратао нешто око кофера некакав жандарм. Паровића нисам могао да видим, јер су се у том часу по купеу мували још неки људи. Продужио сам, забринут, до краја вагонског ходника и ту застао, очекујући шта ће даље бити. Мало после тога изашао је из купеа жандарм и отишао ходником. Писар је остао у купеу. Одлучио сам да поново завирим и пошао ходником и шта сам видео? У купеу поред Паровића седеле су неке девојке, писар и још неки човек. Паровић им је нешто живо причао, а они су се просто тресли од смеха. На Београдској станици видео сам га како излази из вагона са писаром и девојкама у смеху и разговору. А та станица била је увек пуна агената.

Другом приликом, опет, путовали смо аутобусом: тек што смо сели кад се однекуд врати шофер и поче да се пење у кола. Паровић је седео у другом реду одмах иза шоферова седишта. Ја дотад нисам знао његово право име. Знали смо га по илегалним именима, а он је тих имена имао више. У часу кад је шофер већ хтео да седне за волан, поглед му паде на Паровића и лице му просто сину од радости. Млатарајући рукама он поче да довикује „здрво бре, Благоје, бога ти твога! Од кад те нисам видео! Где си, бре, сад? Куд идеш?“ Седео сам просто скамењен и уплашен шоферовим изливом радости. Приметих да Паровићу за трен заиграше трепавице. Али, он благо и сасвим хладно одговори шоферу „извините, пријатељу, али ви сте у забуни. Нисам ја тај за кога ме ви држите. Можда сам сличан неком вашем пријатељу. Већ ми се дешавало да ме замене“. Шофер се извињавао и још дуго освртао и опет извињавао: „Е, људи, што овај господин личи на мог старог другара, ма пљунути он! Е драго ми је што сам вас видео као да сам њега видео“.

Касније ми је Благоје причао да је шофера заиста познавао. Био је то наш симпатизер, склон пићу и веселом животу, али поштен и спреман да много шта уради.

У пуном току нашег рада на извршењу тих задатака Паровић је морао да отпутује. Мислим да је ишао у Хрватску и Словенију ради припреме IV партиске конференције. Ја и Лилић радили смо ужурбано за нашу конференцију. Пред сам полазак Паровић нам је доставио писмено упутство ЦК у вези с одржавањем наше конференције. По свему судећи, у састављању тог писма сигурно је учествовао и сам Паровић. Писмо је садржавало детаљна упутства о програму рада конференције.

Припреме за конференцију трајале су скоро целу половину септембра. Из практичних разлога решили смо да је одржимо у два дела. На то су нас силлили услови конспирације и извесна географска повезаност места. Први њен део, којом приликом смо углавном обухватили места југозападне Србије, организовали смо на Златибору. Организацију овог дела конференције спровели смо Брана Јевремовић и ја. Брана се у то време налазио код својих родитеља у Ужицу. Познавајући добро месне прилике он је предложио Златибор као најподесније место за одржавање конференције.

Први део конференције одржан је око 15 септембра. На њој су биле заступљене партиске организације Краљева, Чачка, Ужица, Ужичке Пожеге, Горњег Милановца. Том делу конференције присуствовали су, осим Паровића и мене, Брана Јевремовић, Здравко Петаковић, Љубо Мићић, Илија Новаковић, Милан Радовановић и још неки.

*

Паровић је отпутовао из земље већ другог дана по повратку са Златибора. Пред одлазак одржали смо састанак, коме је присуствовао и „Јова“. Паровић нам је дао извесна упутства у вези са одржавањем другог дела конференције. За референта одредио је Јову који је имао и да руководи конференцијом. Ми смо одмах по одласку Паровићевом приступили припремама другог дела конференције. Припреме су успешно завршене и конференцију смо одржали крајем септембра у Београду. Просторије за одржавање конференције припремио је Лаза Лилић: то је била кројачка радио-

ница Балета Марковића у Улици браће Југовића број 13 (та кућа је у току рата порушена и на њеном месту сазидаана је нова вишеспратница). Како се зграда налазила недалеко од Народног позоришта решили смо да конференција почне око 8 часова, то јест да делегати буду уведени у просторије у време када се иначе у том крају креће много света. За рад конференције предвидели смо целу ноћ. Обезбедили смо били и потребну храну и цигарете. Делегати су појединачно довођени са разних јавки. Тај посао обавили су Лаза Лилић и Миодраг-Бата Јовановић, штампарац.

Према ранијем договору партиски инструктор Јова стигао је последњи. Сећам се да смо сви дошли много пре њега и да је Јова одмах пребацио Лилићу како му се нимало не свиђају ни место, ни просторије где смо се сакупили. Чини ми се да нам је у једном часу пребацио: „Зар нисте могли наћи нешто ближе Главњачи“. Тај приговор односио се на то што се Главњача налазила неколико улица даље од тог места. Кад смо ми рекли да смо обезбедили све да би се могло радити до зоре љутито нам је одбрусио да он, из конспиративних разлога, мисли да посао мора завршити тачно за два и по сата и да неће дозволити да се остане ни минута дуже. Неки од делегата су протестовали. Приговарали су да их није требало, ради тако кратке конференције, потезати у Београд. Али, Јова је остао при свом. Отворио је конференцију, не скидајући са себе за то време кишни мантил иако је у соби било прилично спарно, јер прозоре нисмо могли отварати да се не би чуло о чему говоримо.

Тај човек је, као што сам већ напоменуо, од првог момента то јест од кад нам је први пут било стављено у задатак да организујемо конференцију, давао отпор. Тај свој став, можда потсвесно није напустио ни у овом часу. Сам реферат који је одржао није био лош. Шта више, колико се сећам, оставио је добар утисак на делегате. Међутим, реферат је трајао преко један сат, тако да за дискусију и остале тачке дневног реда није остало довољно времена. Низ важнијих питања, која је

дискусија требало да пречисти, био је само додирнут. Из извештаја делегата видело се да је број чланства организованог у партиским јединицама почео, у последње време, нагло да расте. Дискусија је донела низ корисних сугестија и нарочито је наглашавала потребу чвршћих и сталнијих веза.

Колико се сећам у дискусији је било доста речи о фракционаштву, а посебно о др. Сими Марковићу. Тон дискусије по том питању дао је сам Јова, иако су сви делегати уверавали да Симин утицај у обновљеним партиским организацијама не претставља никакву опасност, или да га уопште и нема. Око тога је дошло до приличног натезања. Јова је упорно и круто, догматички, настојао да Симиновштини да значај који она, у том часу, није уопште имала.

Конференција је тајним гласањем изабрала обласно руководство за Србију. Међутим, кад је требало донети резолуцију испоставило се да за тај део дневног реда нема више времена. Набачене су само тезе које је још на златиборском делу конференције изнео Паровић и, пошто су биле једногласно усвојене, закључено је да резолуцију, на основу тих теза, напишу Јова и Лилић. Било је договорено да се њих двојица нађу још сутра пре подне и обаве тај посао. Јова је напустио просторије тачно у 10 часова и 30 минута.

Лилић га је сутра тражио на заказаном месту, како су се били договорили, али он није дошао. Пошто га није нашао ни поподне, потражили смо га у његовом последњем стану. Није био ни тамо. Просто је он ишчезао из Београда. Мислим да је по изласку са конференције отишао право на станицу и отпутовао.

Није нам друго остало него да резолуцију саставимо Лилић и ја. Послали смо је Централном комитету, уз извештај о свему.

На београдском делу конференције били су присутни делегати оних партиских делегација које нису присуствовале првом делу конференције. Била су присутна и два претставника првог дела конференције чији је задатак био да поднесу извештај о раду те конференције и да учествују у изради закључака.

На конференцији су била изабрана два делегата за претставнике партиске организације Србије на IV Партиској конференцији, чије су припреме биле у пуном јеку. За делегате изабрани су један радник и један сељак.

Трајко Стаменковић био је изабран за секретара партиског руководства за Србију и требало је да руководи обласним комитетом. Његово илегално име било је „Младен“, односно „Љубиша“. За рад по синдикалној линији изабран је друг Никола Груловић, или како смо га илегално звали „Драгић“. Осим њих двојице и ја сам био изабран. У мој сектор спадали су организациони проблеми. Што се тиче мене, Паровић је неко време предлагао да се после завршетка конференције пребацим у Босну и да тамо преузем руководство организације. Упозорио сам га да сам у Сарајеву и неким местима Босне познат многим, а осим тога да сматрам један такав задатак прекрупним за мене.

Познавао сам прилике у Босни. Ситуација у Србији била је кудикамо боља, а кадрова кудикамо више. Ја сам Паровићу предлагао да ме оставе на послу који сам и до тада вршио, то јест да и даље вршим посао обласног техничара, јер сам сматрао да ћу на том послу боље одговорити. Зато сам био и изненађен и збуњен кад сам сазнао да ме је Паровић предложио као кандидата за обласно руководство Србије. При избору делегатима нису спомињана чак ни илегална имена кандидата. Изнети су били само подаци о стажу у партији и о партиској делатности. Иако тој нашој партиској конференцији нису присуствовали ни Трајко Стаменковић ни Никола Груловић, осетио сам из изнетих података да ћу сарађивати с људима који ће умети да врше свој посао и с којима ћу моћи лако да сарађујем. Трајко је био већ испробан на партиском раду. Управо се био вратио са четворогодишње робије, на којој је успео много да научи. Груловић је већ дотад учествовао на одговорним положајима и био је један од веома активних организатора југословенских јединица које су учествовале у Октобарској револуцији, а по повратку у земљу био је биран за посланика на

листи Комунистичке партије у изборима за Уставотворну скупштину. И он је био осуђен и лежао на робији.

Што се тиче резултата саме партиске конференције мислим да су у сваком погледу били позитивни. Сама конференција је показала да је Партија у Србији заиста чврсто стала на своје ноге, да је дубоко пустила корење обезбедивши услове даљег и још бржег развоја и пораста. Омасовљавање Партије које је почело непосредно после те конференције није нико више био у стању да ни за тренутак заустави. Србија није више ни у једном часу остала без јединственог руководства. Велике провале које су уследиле у току 1935 године, којом приликом је био похапшен велики број људи, само су збуњивале и још више плашиле владајући режим. Он, међутим, ни за један час није био у стању да омете активан рад и даљи непосредан развој Партије. После сваке од њих Партија је излазила само чвршћа, чистија, бројнија и јача.

Данас не бих могао да наведем имена свих учесника на другом делу конференције. Не могу то, јер их захваљујући илегалним условима рада и нисам све могао знати. Знам само да је златиборски део конференције претстављао Миле Радовановић, ваљевску партиску организацију учитељ Јанко Јанковић, крагујевачку Миодраг-Бата Јовановић и чини ми се Лаза Лилић. Ђуприју и Параћин претстављао је Бошко Ђуричић, лесковачки окружни комитет Сергије Димитријевић, и још један друг. Чини ми се да је у име шабачке организације присуствовао учитељ Јанко Јанковић. Прикупљајући податке потребне за ове записе покушао сам да одгонетнем ко је био партиски инструктор Јова. И ако сам распитивао многе нисам то успео. Као што сам споменуо, знам само да смо га звали још и „Човек“, а да га у партиским документима зову и „Ворак“.

За успех ове наше конференције сигурно да је највише заслуга имао Паровић, као што је, исто тако, и својим упутствима, саветима и активношћу сигурно он највише допринео обнављању и обједињавању партиских организација, састављених углавном од млађих,

свежијих кадрова, чистих од фракционаштва, политички здравих и оданих борби Партије.

*

Али, поред тога, не могу да овом приликом не поменем још један крупан посао који је Паровић некако у ово исто време са успехом обавио и тиме умногосте олакшао даљи развој Партије. Радило се о коначном скидању с дневног реда питања др. Симе Марковића.

Као што сам већ рекао утицај др. Симе Марковића, или „броја 10“, како смо га илегално у то време звали у обновљеним партиским организацијама, био је у то време раван нули. Не сећам се уопште случаја да смо у некој од партиских организација имали неког озбиљног проблема са тим фракционаштвом. Чак и крагујевачка организација, чим је била детаљно упозната с партиским ставом и документима, прекинула је везе с њим и укључила се у рад борећи се и спроводећи партиску линију.

Било је, додуше, изван Партије људи, некадашњих комуниста, који су своје ликвидаторство покушавали да правдају заклањајући се за Симу Марковића и његов случај. Био је мањи број таквих који су др. Симу ценили лично као интелектуалца и теоретичара. Сви су они скупа претстављали веома мали, безначајан број неактивних људи. Активни су били неколико његових ужих пријатеља, као на пример, професор Љуба Радовановић, Душан Ђорђевић и Симинова жена Брана Марковић. Сам Сима, колико се сећам, избегавао је да лично критикује Партију. Он је то, вероватно, препуштао другима. Причао ми је Брана Јевремовић који је лично Симу познавао, да је међу њима била најзагриженија Симинова жена Брана.

Нарочито после Симиног хапшења 1932 године, којој је приликом била похапшена и група студената, његова активност, па чак и активност његове групе, готово у потпуности престаје. Његов последњи број *Комунистичког билтена* изишао је био пред само то његово хапшење и више се никад није појавио.

Сам Сима изгледа као да је желео да се на свој начин измири с Партијом. Али, да би у томе успео, тежио је да колико је год могуће, обезбеди некакве своје позиције. То показују случај Крагујевца и Лесковца. Он је, изгледа, желео да на тај начин присили Партију, не би ли некако ревидирала своју одлуку о његовом искључењу.

Централни комитет је Паровићу ставио у задатак да, на неки начин, покуша и приволи др. Симу Марковића да напусти земљу.

Прве претходне разговоре око успостављања контакта са Симом Марковићем почео је Паровић преко Љубе Радовановића и Симине жене Бране. Сима се у то време налазио у прогонству у Чајничу. Нешто доцније на његово тражење, а под изговором да му је потребно лечење, полиција га је пребацила у Сарајево и ту му одредила место интернације. Први Паровићеви покушаји остали су без успеха. За то су свакако били криви Радовановић и Брана. Бојећи се да се Сима не врати у Београд и не почне да ровари у новим и здравијим условима обновљених партиских организација, Паровић је предузео нове мере. Решио је да на тај задатак упуту Лазу Лилића. Паровић је знао да се њих двојица од пре познају и послао је у Сарајево Лилића, са директивама, који је требало да се директно повеже са Симом и лично с њим да разговара.

Ево шта ми је о томе причао сам Лаза Лилић. Паровић је њему ставио у задатак да саопшти Сими следећу одлуку ЦК. Прво: да Сима Марковић у најкраћем времену напусти земљу. Друго: да ће се његово питање решити у иностранству, и треће: да се до одлуке о његовом случају Сима уздржи од сваког политичког рада.

Сима није хтео да одмах прихвати постављене услове. Он је сматрао да је решење његовог питања гола формалност, јер је он, према његовом мишљењу, својим држањем у последње време заслужио право повратка у Партију. Он је сматрао да Паровић као опуномоћеник ЦК може и треба ово питање одмах да реши у земљи. Тек тада би он пристао да оде у емиграцију.

Међутим, одлуке ЦК биле су категоричне. Паровић није хтео ни да чује да на своју руку ишта мења. Лилић се нашао у мучној ситуацији. На крају, после дужег убеђивања Сима је ипак пристао на захтев ЦК. Бојећи се да не порекне дати пристанак Лилић предложи Сими да то и писмено потврди. Сима се бунио, изговарао се конспиративним разлозима. Најзад је и на то пристао, с тим да изјаву напишу невидљивим хемиским мастилом.

Паровићеве инструкције гласиле су да ако Сима пристане Лилић одмах продужи из Сарајева за Котор и ту, преко Адолфа Мука, организује Симино пребацивање у иностранство. Међутим, до ове комбинације није дошло иако су и документи и канал којим је требало Симу пребацивати били на време припремљени. Симинова жена Брана није била предвиђена овом комбинацијом. Она није хтела да остане у земљи. На своју иницијативу она је успела да обезбеди Симино бекство преко београдског индустријалца Ике Панића. Његовим аутомобилом успели су да се она и Сима пребаце преко границе. Ово је сигурно био и један од најкрупнијих успеха Паровићевог рада у то време.

*

Налазили смо се пред IV Партиском конференцијом чије су припреме биле у току. Имали смо довољно времена да посвршавамо неке најважније послове који су се наметали непосредно после наше обласне конференције. Према Паровићевој замисли и плану требало је разрадити организацију и спровести даљу расподелу рада. Он је већ раније, споразумно са ЦК, издвојио Весу Маслешу на одређене важније легалне и полулегалне послове. Није лако било замислити Весу издвојена од свакодневног партиског живота. Грешећи у односу на њега људи су га непрестано увлачили у све и најразличитије послове. Наравно да због тога није било провале која га, просто по правилу, не би закачила. Губећи време по разним полицијским и судским истражним затворима он је за тај период био веома скуп губитак за Партију. Необично талентован и шко-

лован марксиста, који је свестрано познавао привредне и политичке прилике у земљи и свету, он је заиста могао кудикамо више да да од себе, да су му сами другови из Партије давали такве могућности. Сада је његовим издвајањем коначно и то требало да буде решено.

По Паровићевој замисли требало је, исто тако, и Лазу Лилића што пре ослободити свих његових досадашњих дужности. Он је био предвиђен за други важан посао. Какав? То у том часу нисмо знали.

Ја сам морао да припремим примопредају обласне технике новом човеку. У међувремену требало је посвршавати још неке заостале послове. Како су се у земљи још налазили у бекству и Јован Мариновић-, „Марко“ и Јосип Шибер-, „Владо“ требало их је што хитније пребацивати у иностранство. Шибер је у једном часу већ био кренуо. Ишао је од јавке до јавке. Стигао је био у Словенију, али на своју несрећу стигао је управо у часу кад је био извршен атентат на краља Александра. Како је контрола границе у то време била нарочито пооштрена њега су другови хитно вратили у Загреб, а Загребчани, опет, не знам зашто, натраг у Београд. С његовим скривањем и пребацивањем имали су доста посла Брана Јевремовић и Чолић. Коначно смо му Брана и ја предали документе и јавку и он је успео да пређе Аустриску границу.

Мариновић је после дужег скривања по неким местима Војводине дошао, исто тако, натраг у Београд. Ту га је прихватио Гавриловић. Он му је припремио документе и набавио боју за бојење косе. Наиме, Мариновић је био црвенокос, а то је полиција знала. Међутим, управо у часу кад је све било спремно, он је био ухапшен уочи самог свог одласка из Београда.

*

На пословима обласне технике радило је са мном неколико људи. Први кога сам добио преко Весе Маслеше, био је Мирко Сарделић-, „Зоран“. Требало је обезбедити још неколико добрих и сигурних илегалних станова. Тражили смо човека који би то могао да нам учини.

Веса ми је дао јавку. Јавка је била прилично шашава. Наиме, у одређено време требало је да се нађем испод павиљона на Малом Калемегдану, где ћу срести човека у кишном мантилу како држи наопако окренуте новине *Правду*. Требало је да му приђем и да га запитам: „Јесте ли Ви Јова“, на што би он имао да одговори: „јест послао ме Јова“.

Био сам се озбиљно наљутио, али знао сам добро Весу. И оно с наопако окренутом *Правдом*, а и сама јавка изгледало је прилично бесмислено. Али Веса је, кад су биле у питању јавке, био заиста непоправив. Исмевајући шаблоне и крутост извесних људи у њиховом илегалном раду, он је падао у другу крајност.

„Шта се бунеш? Добићеш прворазредног човека. Има везе све до двора“, смејао се он.

Сарделић се показао одличан у раду. За послове технике бољег би заиста тешко могли наћи, а што је главно био је спреман за сваки посао, у свако доба. Не сећам се како сам за другог добио јавку. Знао да сам имао да га потражим у експрес ресторану код Касине. Човек који ме је чекао био је инжењер Ловро Шперац. Збунили смо се кад смо се срели. Циљ је био да на деликатне послове технике привучемо људе заиста законспирисане, то јест људе који се не познају. Ја сам Шперца врло добро познавао. Дошао ми је једног дана 1932 године, док сам још радио у Краљеву. Препоручила ми га је и упутила на мене сестра моје жене, учитељица Загорка Драговић. Повезао сам га и тако је постао члан Партије. Чак дан-два пре тога сусрета долазио је у мој стан и не знајући да ће га одмах после тога упутити на рад са мном.

Седали смо у кући и разговарали о општим стварима. Сад пошто му је већ било речено на какав га рад упућују, није се имало куд. Договорили смо се да ми помогне бар неко време и да ми пронађе још некога за наш посао. Довео ми је инжењера Вуковића, који је становао у кући број 2 на Бајлоновој пијаци. Вуковић и његова жена ставили су се на расположење заједно са својим станом. Осим њих, самном су неко време радиле

и другарице Ружа Ољача и Олгица Срећеновић.

Наравно дешавало се да избије неки хитан задатак и тада се радило без обзира на конспирацију. Сећам се једном требало је хитно упутити неки нов материјал једном окружном комитету. Материјал сам имао да примим од Лазе Лилића. Договор је био да се састанемо у Млатишуминој улици, негде око 8 часова увече. Та улица је неке врсте и ћорсокак. У свом завршетку има један узан пролаз који је везује са другом паралелном улицом. Лаза је требало да дође кроз тај пролаз, а ја од стране Булевара Револуције, односно раније Александрове улице. Иначе, по правилу то је мирна и пушта улица. Чим сам у њу ушао видео сам Лазу да ми у друштву с неким човеком долази у сусрет. У часу кад смо прилазили један другом приметих да из оног пролаза излази неки човек и иде према нама. Лаза је нешто живо и весело разговарао с човеком који га је пратио. У мимоходу, готово и нестајући, он је предао смотуљак материјала који сам ја одмах ставио у унутрашњи џеп мантила. Продужили смо сваки у свом правцу. Нисам одмакао ни двадесетак корака кад се сретох с човеком кога сам малопре видео да према нама иде. Пришао ми је журно и заставио ме.

„Шта сте ви овде радили са оним човеком?“ запита оштро ме гледајући.

„Ништа“ одговорих му колико год сам могао мирније. Одмах ми је било јасно о чему се ради. Био је то један од агената полиције који је пратио Лазу. Агент је био мршав, омањи човек. Приметих да сам много јачи од њега. Почех неприметно да се намештам у згоднији положај ако буде требало да га нападнем или да се браним.

„Ви сте с оном двојцом овде хтели да се састанете. То сам видео“, поштрих он глас.

„Ама ко сте ви да заустављате мирне пролазнике“. Поштрих и ја глас. Кроз главу су ми се мотале мисли. Шта ћу са материјалом? Како да се отресем овог човека?

„Ја сам агент Управе града“ рече. „Морате са мном“.

У истом часу зачусмо клопот ногу. Погледали смо механички обојица низ улицу. Лаза и онај друг трчали су из све снаге према Булевару. Приметили су сигурно да ме агент зауставио. Журили су да што даље измакну. Агент, и не базирујући се више на мене потрча, колико год су га ноге носиле, за њима. Они су га у том часу много више заинтересовали.

Пошао сам најпре мирно, али мало крупнијим корацама, ка оном пролазу. А онда сам и ја потрчао.

Те ноћи ноћио сам у илегалном стану. У зору сам сазнао да је Лаза ухапшен. Стигао га је на самом Булевару. Агент је наредио Лази да га прати. Лаза је одбијао и протестовао. Окупила се публика и стала на страну Лазе. Агент је позвао жандарме и Лазу су спровели у Управу града.

Лазино хапшење ме је необично збунило. Нарочито ме је бринуло што Лаза много зна, а још више што зна тачно како се зовем, где станујем и каква ми је партиска функција, као што сам и ја о њему све то знао. Међутим, све се свршило боље него што смо мислили. Лаза је Вујковићу на саслушању тврдио да је у Млатишуминој улици био потпуно сам, а да је у ту мирну улицу ушао да обави малу нужду. Већ у току првог преподнева, Лазини другови из редакције *Политике* алармирали су директора *Политике* Тановића и још неке крупније личности да интервенишу. Та интервенција је помогла да Лазу неким чудом полиција уопште није тукла. Гњавили су га неколико дана саслушањима. Он је упорно остајао при свом тврђењу. Вујковић је веровао свом агенту, али га је страшно грдио што није кад је већ познавао Лазу ухапсио оног кога је првог задржао, а после пошао за Лилићем. Углавном Лаза је кроз неколико дана био пуштен, па ипак и то је био један од разлога да Лилића пребацимо на други посао.

*

Очекивали смо долазак Трајка Стаменковића у Београд. Без њега нисмо могли да организационо оформимо облачно руководство. По повратку са робије,

он се налазио у Лесковцу код својих. Требало је да обави низ формалности да би обезбедио легализацију боравка у Београду. У међувремену ја сам се свега једанпут нашао с Груловићем. Углавном све послове Обласног комитета обављао сам сам, чекајући да ми бар нађу замену за послове обласне технике. Тог заменика обећао је да ће ми дати сам Паровић. Он је већ имао некога у виду и то је био разлог што смо отезали, чекајући његов поновни долазак.

Прилике у београдској партиској организацији које је почео да расчишћава Паровић приликом свог последњег боравка 1934 год. биле су сада углавном сређене. За секретара Месног комитета Паровић је поставио Милана Гавриловића-„Свету“. Знам да је тад уз њега у комитету био и Јосип Босак-„Јован“, а нешто доцније, не знам само да ли као чланови комитета, или као прочелници хелија, радили су с њима Трипковић Миодраг-„Миша“, Маглајић Џевад-„Обрад“, Ђорковић Душан-„Бошко“ и још неки. Београдска организација одмах после Шкеровићеве провале и хапшења чланова комитета Стокића, Здравковића, а доцније и Мариновића, била је веома слаба. Постојале су извесне неповезане јединице које, ометене провалом, нису показивале неке нарочите знаке живота. Требало је одмах после провале повезати јединице које су остале поштеђене и изабрати бар какво-такво руководство. Нажалост, човек који је био дужан да то уради није извршио задатак. Али, пред одлазак Паровића после првог дела наше конференције на Златибору, београдска организација била је већ сређена и солидна. У њој је било повезано и активно је радило око 20 партиских јединица не убрајајући ту и омладину.

Знам да су у то време постојале повезане организације у Савезу металаца и дрводељаца, у Индустији мотора у Раковици, у фабрикама авиона „Змај“ и „Рогожарски“, у Фабрици шећера и Бродоградилшту на Чукарици, у Штампарији новчаница Народне банке у Ковници. Постојале су партиске јединице и у пивари „Бајлони“ где је радио Груловић, затим у Савезу приватних чинов-

ника, у Удружењу професора и Удружењу учитеља, затим у Савезу трезвене младежи и Удружењу лекара. Обућари су били обухваћени у неколико уличних ћелија. Сећам је да је једна јединица у Електричној централи била неко време под утицајом људи из околине Симе Марковића.

*

Што се тиче омладине, односно Савеза комунистичке омладине Југославије, она је у то време била већ прилично добро организована. То се нарочито може рећи за организације на Универзитету. Проблем је био у руководству омладине с којим некако нисмо имали среће. После хапшења Шкерковића у то руководство се „устоличило“ студент права Војин Куртовић-„Мурат“. Он је био човек наметљиве природе, склон пићу и уопште негативан. Ми смо то, нажалост, касно схватили, иако је било упозорења у том смислу.

Куртовић је био заиста фатална личност у руководству омладине у то време. То су најбоље показали даљи догађаји, али без обзира на њега омладинска организација, захваљујући на првом месту свом здравом и истински револуционарном саставу, могла је да одоли свему. И она је као и Партија већ стајала чврсто на својим ногама. Ни њу није ништа више било у стању да заустави у револуционарном развоју. Ту је свакако најзначајнију улогу одиграла студентска омладина Београдског универзитета.

Сећам се врло добро једног момента који јасно говори о ставу појединих другова према Куртовићу. У часу кад је обнављано месно руководство за Београд, Куртовић је тражио да он, као руководилац омладине, уђе у тај комитет. Међутим, Милан Гавриловић, — који је Куртовића, како изгледа, боље познавао но ми остали — није хтео с тим да се сложи. На сва Куртовићева настојања, па и наше појединачне интервенције, Гавриловић је прво отворено пружао отпор, а доцније једноставно избегавао да Куртовића уведе у месни комитет. Било је људи који су мислили да је посредни суревњивост. Сва је срећа

што није ушао у месни комитет. Данас сам уверен да је то умногоме спасло београдску организацију од провале 1935 године. Куртовић би је, својим издајничким држањем, осакатио. Иначе, многи од нас били смо уверени да он ниуком случају није могао да сарађује са Гавриловићем.

Омладина је имала своју издвојену технику која је располагала једним циклостилом и писаћим машинама. Њоме су руководили Валерија Карио и Видак Марковић.

*

Још један посао требало је обавити у то време. Уствари, тај посао спадао је у надлежност Весе Маслеше и др. Боре Продановића, који је у то време важио као партиски адвокат. Наиме, Борин задатак био је да организује одбрану комуниста на разним судским процесима, окупљајући правнике и адвокате из редова наших симпатизера или припадника других, напредних политичких странака.

Управа казнионе у Митровици припремала је судски процес против кажњеника комуниста, оптужујући их да су приликом неких демонстрација у казниони певали Интернационалу и извикивали пароле и на тај начин вршили комунистичку пропаганду. Управи казнионе био је потребан овај процес, јер је сматрала да ће њиме на неки начин успети да разбије јединственост и снагу казнионичке партиске организације. Тим процесом желела је она да заплаши кажњенике. Знали смо да суд за заштиту државе, у споразуму са управом казнионе, намерава да издвоји неке од најистакнутијих и најборбенијих другова, и да на новом судском процесу њиховој постојећој казни дода још по коју годину робије.

О свему томе обавестили смо Централни комитет. Одговор није одмах стигао. А када је дошао, уручио сам га Веси. Директива је гласила да се саопшти КАКИЋУ — тако смо илегално звали казнионички комитет, према скраћеници Ка-Ка, — да само један део осуђеника преузме на себе одговорност за демонстрације у казниони, не би ли

тима смањено број осуђеника. Веса и Бора требало је да се договоре с друговима у Митровици, кога да издвоје, водећи рачуна да то буду они који су мање важни за партиски рад и кадровску политику. Сећам се добро колико се Веса љутио и псовао. Одговор је стигао прилично касно да би могло нешто да се учини. Суд и управа казни-оне спровели су своје: кажњени су онако како је то њима одговарало. Том приликом, поред осталих били су кажњени и другови: Моша Пијаде, др. Павле Грегорић, Радивоје Давидовић-Кепа. Моша и Паја добили су, поред старе казне, још по две године, а Кепа, коме је то било треће накнадно суђење, још три године робије.

Негде почетком новембра 1934 године стиже позив да шаљемо делегате за IV Партиску конференцију. Хитно сам позвао изабрану двојицу делегата и дао сам им јавку. Она је гласила на Загреб. Вратили су се после два дана. Рекли су ми да је конференција морала да буде одгођена. Речено је да ћемо бити на време обавештени о датуму њеног одржавања.

Не знам зашто али десило се да је други позив стигао касно. Добили смо га ујутру по нарочитом куриру. Да би могли стићи на време делегати су морали да крену још исте вечери. Међутим, ови делегати живели су у унутрашњости. Саветовао сам се са Весом Маслешом. Споразумели смо се да пошаљемо Милана Гавриловића, секретара Месног комитета Београда. Веса је сматрао да и ја треба да идем. Међутим, курир ми је рекао да ће се на нашу београдску јавку јавити и делегати Македоније и Војводине. Пошто сам ја једини знао јавку за Загреб, то јест за конференцију морао сам да их сачекам. Чекао сам их целога дана, али њих није било. Решили смо да Гавриловић путује сам. Војвођанин је стигао тек другог дана, кад је већ све било касно. Македонац није уопште дошао. Не знам шта је био узрок ни првом померању датума, ни закашњењу позива за друго слање делегата. Кад се кроз неколико дана вратио Гавриловић, нашли смо се још истог дана. Обавестио ме о раду конфе-

ренције и њеним најважнијим одлукама. Нарочито нас је заинтересовала одлука о формирању Комунистичке партије Хрватске и Комунистичке партије Словеније. Било је наравно и критике на дотадашњи рад, затим много говора о томе како треба убудуће радити на селу и како појачати рад на стварању чвршћег антифашистичког фронта.

Гавриловић ми је, међутим, рекао да је и он закаснио за конференцију. Стигао је другог дана њеног рада. Своје утиске о IV Партиској конференцији изнео ми је само у кратким цртама. Обрадовао ме је вешћу да за неколико дана треба да стигне Паровић, који ће нас опширније обавестити о раду и закључцима конференције и посаветоваће се с нама о спровођењу тих закључака у живот. Знао да смо Паровића очекивали с нестрпљењем. Био је недовршен низ послова за чије је извршење била неопходна његова помоћ. Мени је Паровић био нарочито неопходан. Трајко Стаменковић још није био стигао. Човек коме сам имао да предам технику још се није јавио. И сувише много посла лежало је на мојим леђима. Сећам се да сам у то време морао да стижем дневно на петнаестак, па и више, илегалних састанака. Осим тога, било је још нешто што ме је обеспокојило и због чега сам се осећао потиштен и разочаран. Зато сам једва чекао Благоја да му се изјадам и чујем његово мишљење.

*

А ево у чему је била ствар. Концем новембра, пред сам други позив на IV Партиску конференцију, дошао је у Београд Горкић тадашњи секретар Централног Комитета. Његово право име било је Чижински. Ја сам га знао у илегалном раду под илегалним именом „Сомер“. О његовом доласку прво ме је обавестио Веса Маслеша. Веса ми је рекао да тих дана не идем из Београда, пошто треба да се сретнем са неким од руководећих другова и да му поднесем извештај. Чекао сам с нестрпљењем. У поновном сусрету са Весом сазнао сам о коме је реч, као и то да је Горкић већ стигао. Чудили смо се обојица што до тог часа није тражио ни њега ни мене, иако је

према Весином сазнању стигао у Београд пре два дана. Из разговора с Весом сазнао сам да се Горкић већ састајао с неким комунистима, да се виђао с неким грађанима — интелектуалцима, па чак и с неким буржоаским политичарима. Веса ми је причао да га је већ прве вечери по доласку видео у друштву с Митом Димитријевићем — Оливером, где седи код Коларца (кафана у којој се тада састајао отменији свет).

Кад смо већ мислили да је отпутовао, он нам се јавио. Преко Весе јавио ми је да га чекам у своје стану, поподне у четири сата. Дошао је тачно. У стан га је довела Војка Демајо. С дипломатским шеширом заврнутог обода на глави, у пепељастом, елегантном мантилу, крупан и пун, с бамбусовим штапом у руци, дошао ми је у стан, раскомио се и почео разговор. Обавестио сам га о нашем раду и стању код нас. Поставио је овлаш неколико питања, а онда почео да приговара. Све што смо дотад с муком били учинили, њему ама баш ништа није ваљало. Критиковао је грубо и не дозвољавајући да му се изнесу разлози. Ја никад дотад у свом партиском раду нисам имао мучнијег и неугоднијег разговора, и то о стварима за које сам сматрао да сам их савесно и са пуно труда радио.

Од Весе сам сазнао да ни са њим разговор није био другачији. Видело се да је Горкић имао неког другог информатора, с ким је пре нас разговарао и коме је више веровао. Ко је био тај нисам знао. Веси је како изгледа био познат. Кад смо, неколико дана доцније, о свему томе разговарали Веса је грдио из свега гласа. Није ми ишло у главу да неко од комуниста грди таквим речима секретара Партије. Зато сам још био нестрпљив очекујући Благоја Паровића. Желео сам да с њим разговарам о свему што се десило између нас и Горкића и да чујем његово мишљење.

Паровић је стигао у првој половини децембра, некако одмах после IV Партиске конференције. Кад сам му причао о свом сусрету с Горкићем горко се насмејао. Нашао је речи да ме утешу и охрабри. Али, у разговору с њим могло се осетити да су он и Горкић два разна

света, да су њихова гледишта потпуно различита и да међу њима није све како треба. Али шта? То у то време ми у земљи, још нисмо ништа знали.

Као и увек Паровић је и овога пута дошао с хрпом задатака. Требало је на првом месту разрадити одлуке IV Партиске конференције. Материјале о њој и њеним одлукама нисмо још могли очекивати. Зато нас је Паровић о њеним одлукама и раду усмено обавестио. Сећам се да је било неспоразума и дискусије о томе зашто треба да се формирају само партије Хрватске и Словеније, а не и Србије.

Он нам је наговестио скорији долазак већег броја партиских инструктора, већином људи који су завршили Лењинску школу у Москви. Они су нам могли умногоме да помогну при раду. Требало је организовати њихово прихватање, обезбедити им сигуран смештај и предвидети њихов распоред. Поставило се, такође као неодложан задатак, стварање партиске организације у оним местима где већ дотад још нису постојале. Знао да је нарочито много разговарано о Нишу. Било је говора да тамо пошаљемо Милана Радовановића, јер је он у Нишу некад радио и имао веза. Зашто није отишао не знам. Паровић је желео да пре одласка обиђе нека места у унутрашњости и доврши формирање неких окружних комитета. Желео је да лично присуствује састанку у Чачку.

Отишао сам да припремим састанак. Састанку су требали да присуствују претставници Чачка, Краљева, Ужица, Крагујевца, Крушевца, Горњег Милановца и Ужичке Пожеге. Паровић је стигао после мене. Стигао је предвече. Сачекао сам га пред станицом и одвео у стан Љубице Михајиловић, сестре Милића Лукића, сељака из Прељина. Он је већ у то време био члан Партије, док нам је она као симпатизер и дотада чинила много услуга, помажући и сарађујући на разне начине. Паровић је опширно говорио о раду IV конференције, а затим о организацији окружних комитета и њиховим задацима. Интересовао се како стоје у том погледу ствари у Чачку. Истовремено, Паровић је предложио да треба одмах приступити формирању

окружног комитета у Крагујевцу.

После конференције морали смо да чекамо дуго на воз који је полазио негде око два или три сата по поноћи. Договорили смо се да одемо у стан др. Драгише Мишовића. Ја сам Паровићу већ раније говорио о Мишовићу. Паровић је те ноћи дуго разговарао с Мишовићем. Још исте ноћи предложио је да Мишовића одмах уведемо у руководство окружног комитета у Чачку. Време је убрзо показало да се није преварио. Мишовић је, својим животом, радом и својим личним примером пред члановима Партије и народним масама, а доцније и својим држањем пред полицијом и својом смрћу, доказао колико је Паровић мајсторски умео да процењује и одабере људе.

Пред одлазак Паровић ме је повезао с човеком коме је требало да предам руковођење обласном техником. Био је то студент кога смо илегално звали Петар.

*

Доласком Ђорђа Митровића — Јоце, ствари су, бар што се тиче њихове интезивности, добиле још озбиљнији обрт. Ђорђе је био тактичан и одмерен човек, неуморан радник, веома велике природне интелигенције, допуњене школовањем у Москви. Врло брзо је улазио у ствари. У прво време он је радио као инструктор обласног комитета. На том послу заиста је огромно помогао. Сарађивали смо свакодневно неколико месеци. Та сарадња била је заиста без напезања. Митровић је имао смисла и стрпљења да са сваким успостави контакт у сарадњи. То сам приметио и у његовом раду с Лилићем, Гавриловићем па и са људима који су нам долазили из унутрашњости, ради разних питања и послова. Био је нежна здравља и често побољевао.

Мене је бунило једино то што сам приметио да се познајемо. Наиме, видео сам да и он мене познаје. Иако је он био од мене млађи сетио сам се да сам га виђао у Тузли, где је радио као штампарски шегрт. Било је то у време док сам још као средњошколац живео у Тузли, код својих родитеља. О томе

да се знамо ни он мени, а ни ја њему нисмо никад рекли. Тек доцније упозорио сам на то Паровића.

„Незгодно јест“, одговорио ми је, „али шта сад да радим? Гурајте још неко време, а он ће ускоро на други посао“.

Ускоро за њим је стигао још један инструктор. Био је то Мика Бунбуловић с илегалним именом „Панга“. То је био човек сасвим другог кова. У прво време радио је по синдикалној линији. Пред моје хапшење пребачен је као инструктор у Војводину. Био је крут и ироничан у односу са људима, због чега је повремено с њима долазио у сукоб.

*

Инструктор који је радио с омладином, човек о коме сам већ раније говорио, није ниуком случају одговарао свом задатку. Био је то Јанко — Станко Дарсула. Волео је стално да залази у послове који га се нису тицали. Вечито у друштву Куртовића и још неких виђао се по кафанама и ноћним локалима. Своју улогу схватио је, не да с нама сарађује, него да заповеда. Одмах, први пут кад је о њему била реч, Паровић нам је рекао да он уствари није требало да дође у Београд. Кад је у децембру последњи пут био у Београду и када је чуо низ приговора о његовом раду, Паровић је наредио да га одмах упутимо на рад у Црну Гору.

*

Почетак 1935 године почео је веома бучно. Борбени темпо који су наметнули догађаји, па и одлуке IV Партиске конференције, стално се разрастао и повећавао. Влада Милана Стојадиновића припремила се за изборе. Демонстрације студената на Универзитету биле су стално на дневном реду. Да би сузбио успехе наших омладинских организација и СКОЈ-а, владајући режим покушао је да створи против организацију. Формирао ју је углавном из профашистичких и плаћених елемената, које је, некако, успео да пронађе међу омладином. Иза леђа ове профашистичке групе стајала је увек у приправности полиција.

У јануару дошло је до крвавих де-

монстрација на Београдском универзитету. Демонстрације је испровоцирала ова профашистичка група. Студенти потиснути полицијом забарикадирали су се у згради Универзитета. Демонстрације је полиција угушила у крви. Том приликом, поред низа рањених, био је убијен студент Мирко Срзентић. Део похапшених студената полиција је спровела у Вишеград где је већ била припремила неку врсту концентрационог логора. Био је то први концентрациони логор у Краљевини Југославији. Међу омладином у Београду, а и по другим већим центрима, врло је. Партија и Савез комунистичке омладине Југославије, нису стајали скрштених руку. На провокације режима и њиме организованих профашистичких група одговорила је организованој акцијом. У прво време та акција била је углавном усмерена на то да мобилишу ад хок универзитетске власти и напредну јавност, присили власт да пусти из концентрационог логора интерниране студенте. Та акција, потакнута и захуктана првим успесима, почела је убрзо да прераста, и да се организује у повезан антифашистички фронт. Међу летцима, који су у то време били штампани и растурани, поред партиских, сећам се и таквих који су носили потпис „Демократско-социјалистичка и земљорадничка левица и студенти марксисти“. Уствари, иза свега тога стајао је Савез комунистичке омладине Југославије, односно Комунистичка партија. Стајали смо ми комунисти.

Осим фаталног Куртовића у руководству Савеза комунистичке омладине Југославије, и омладине налазили су се у то време још Ивић, Барбарић-, „Франц“, Михајло Вујић, Душан Ђорковић, Бошо Баландић и Ножинић. Покрет антифашистичког фронта омладине у Београду био је, уствари, први зачетак организовања „Народног фронта“ широм земље. Идеје Народног фронта лебделе су у то време у зраку широм света, да би добиле своје конкретне идеолошке и организационе форме коначно рефератом друга Димитрова на VII Конгресу Коминтерне. Међутим, у свагдашњој партиској активности у борби за масе те идеје су постајале из дана у дан стварност, окуп-

љајући готово све што је било напредно у Београду и у целој земљи.

Студентско омладинска акција у Београду није ни за трен престајала. Она је аутоматски наметала хитно обнављање скојевских организација и организовање нових у свим местима Србије, у којима нису биле већ створене. Рад на том послу био је у пуном жеку.

*

На студентске демонстрације надовезали су се такозвани бродски догађаји. Почетком пролећа 1935 године дошло је до крвавог сукоба сељака из околине Славонског Брода с органима власти. Сукоб су испровоцирали франковачко-усташки елементи, заклањајући се за леђа Мачекове хрватске сељачке странке. Директан зачетак сукоба био је неки католички поп Праскић. Да би смириле сељачке власти су на лице места послали неког Хајдук-Вељковића, начелника Министарства унутрашњих послова, али сељаци разбију полицију и „заробе“ Хајдук-Вељковића. Власт се решила на крвав обрачун. Ради гушења „нереда“ власти су упутиле знатне жандармериске снаге. Цела ствар завршила се крвавим обрачуном жандара са сељацима. У сукобу је било убијено више сељака, а похапшено око 200. Похапшени сељаци били су спроведени у затвор београдске полиције и суда за заштиту државе.

Без обзира на иницијаторе бродских догађаја Партија је морала да заузме став и да се мобилише у акцији за заштиту похапшених сељака. Радило се ту у већини о заведеном свету, али радило се и о ставу антифашистичког фронта у борби против монархофашистичке власти како смо је тада звали. Акција је углавном вођена летцима и прикупљањем помоћи за похапшене сељаке.

*

Управо у то време, почетком 1935 године, било је завршено организовање и друге штампарије у Београду. Нова штампарија била је смештена у стану радника Нинка Сакића у Варшавској улици. За рад у овој штампарији одређено је неколико другова. Главни посао

поверен је паркетарском раднику Аци Милошевићу. Аца је, уствари, и руководио овом штампаријом, док је Чолић обједињавао рад обеју, распоређивао им материјал, прикупљао и редиговао чланке за њих. *Комунист* се још у то време штампао у првој штампарији. И даље је излазио редовно без и једног месеца пропуста. Везе са штампом одржавала је и даље смишљено и конспиративно Вукица Митровић, а понекад и жена Јове Јерковића. У тадашњој нашој штампи сарађивали су готово редовно Веса Маслеша, Ђорђе Митровић и Трајко Стаменковић. Један од наших вредних сарадника био је и Паровић. Он никада није дошао у Београд а да нам не би понешто написао за нашу илегалну штампу. И ту је јасно долазила до изражаја његова велика култура и знање. Писао је лаким и приступачним стилем, водећи рачуна, притом, да ће то да чита наш просечан човек, радник. Људи су га радо читали, јер су из његових чланака увек нешто практично могли да науче. Лакоћа којом је писао говорила је о његовој широкој марксистичкој култури и огромном политичком искуству.

*

Међутим, оно што нас је све скупа у том периоду до краја заокупило и запослило били су ипак петомајски избори. Притешњена незадовољством маса и све дубљом политичком кризом у земљи, влада др. Јефтића морала је на крају крајева да распише изборе. Чак и унутар владине творевине Југословенске националне странке, али како ју је народ звао Јенесе, односно Јефтићеве странке, нашло се људи, који су заплашени растућим незадовољством маса, почели да стварају неку врсту опозиције. Они су покушали да хватају везе са претставницима некадашњих странака које су проглашењем диктатуре биле распуштене и забрањене. Влада је била присиљена да унесе неке измене у фамозни устав кога је земљи „дао краљ Александар“.

Те измене дозвољавале су да на изборе може да иступи и неке врсте опозиција уколико би се прилагодила уставу и законима. Партија је одмах схватила

ствар и издала директиве о учешћу на изборима.

Међутим, тих дана стиже из иностранства Флајшер. Дошао је с Горкићевим упутствима и директивом да он руководи изборном кампањом. Чим стиже, он из темеља испретура све што је до тад било с муком учињено. Сваки час је мењао директиве: те изаћи ћемо са социјалистима, те нећемо с њима, већ сами. На крају, испоставило се да су Живко Топаловић и његова компанија, после дужег развлачења одбили сарадњу, наводећи као разлог да ће сами да наступе са својом листом.

То њихово одбијање су многи од нас и очекивали. И кад је све скупа било доведено у глупо и безизлазно стање, стиже Паровић. Било је то другом половином марта 1935 године.

Паровић је убрзано почео да сређује ствари мада је већ и Триша Кацлеровић одбио сарадњу. Триша је своје одбијање правдао нашим неодлучним држањем, чији је виновник био углавном Флајшер, с тим да је неозбиљно и мислити да се једна изборна кампања, а поготово кад се ради о специфичном случају Странке радног народа, за коју су сви знали да се иза ње крије Комунистичка партија, не може спровести успешно за тако кратко време. Веса се донекле с овим последњим Тришиним мишљењем и слагао, мада се ни он није слагао с позадином Тришиних аргумената. Ми смо против Трише организовали кампању притиска, која му сигурно није била пријатна.

Паровићевим залагањем и мобилизацијом свих наших снага које је он тако умешно покренуо, изгледало је као да се излазило из ћорсокака.

Наша штампа и остали технички апарат радили су пуном паром као никад до тада. У вези с изборима штампано је много легалног и илегалног материјала, а ангажовани исто тако и многи прогресивни легални и полулегални листови. Међутим, крајем марта стиже од Горкића нова директива: Напустити сваки рад на самосталној листи, гласати за кандидате „удружене опозиције“.

Паровић је ћутао, али се видело да у себи бесни. Сећам се како је једне вече-

Сл. 2 — Бивши Окружни суд у Београду звани „Сељачки суд“ у Александровој улици (данас Булевар Револуције). Зграда срушена ради уређења Трга Маркса и Енгелса.

ри у вези с тим говорио јетко и оштро, критикујући руковођење споља, из иностранства.

„Овако се више не може“, говорио је „ЦК мора што пре да пређе у земљу“.

То смо осећали сви ми. Ипак требало је да прођу још две године да на чело Партије дође друг Тито па да се то оствари. Паровића тад већ није било међу живим.

SOUVENIRS DE L'ACTIVITÉ ILLÉGALE DU PARTI COMMUNISTE À BELGRADE

T. VUJASINOVIĆ

Cet article présente les souvenirs de l'auteur sur le travail d'organisation du Parti en 1934—35. Il décrit souvent en détail certaines rencontres, conférences du Parti, les attaques et les poursuites de la police.

Ne sont pas seulement présentés ici les événements qui ont eu lieu à Belgrade, mais aussi le travail du Parti sur un plan plus étendu lié à celui d'organisations de l'intérieur du pays et de l'Union de la Jeunesse Communiste de Yougoslavie.

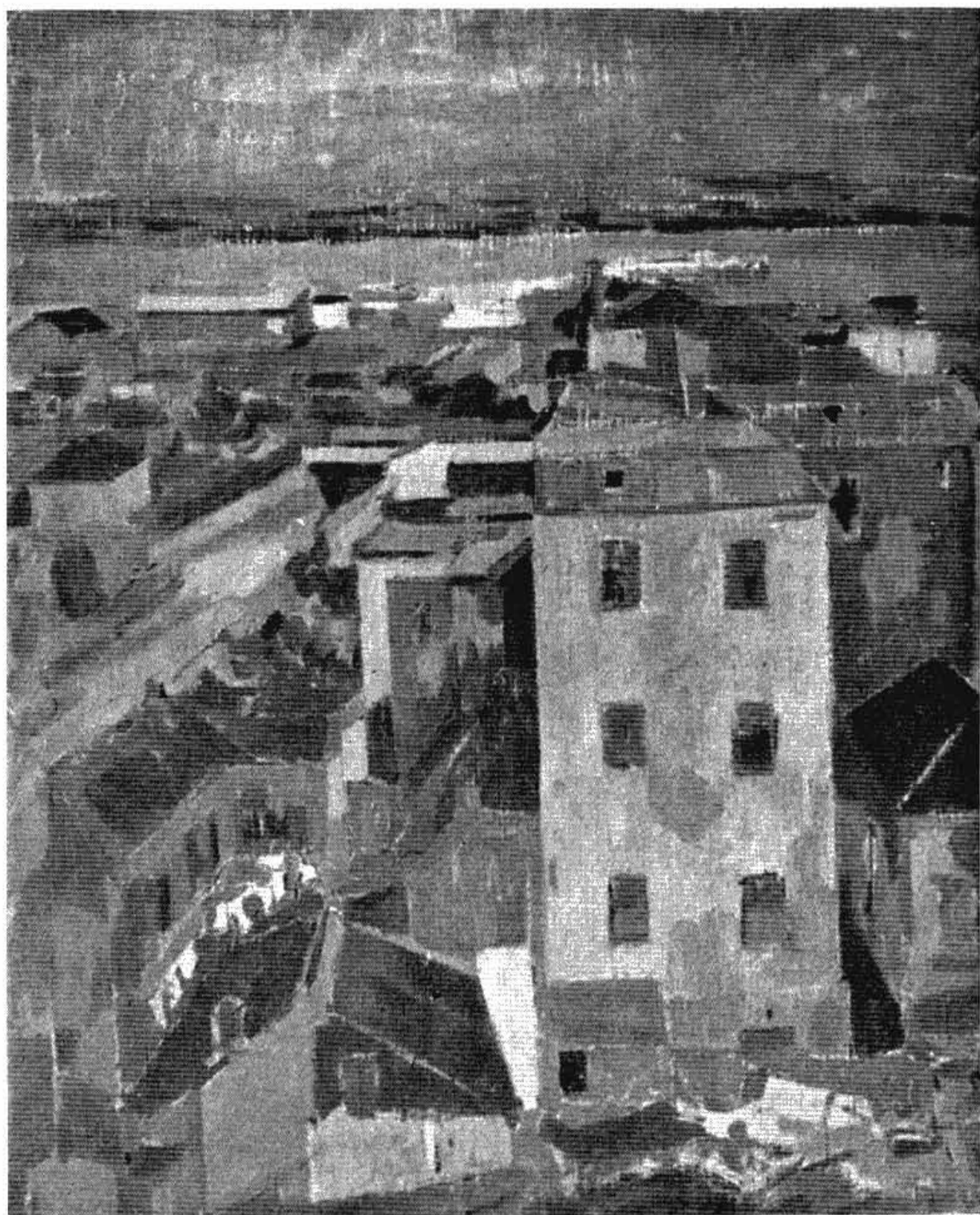
Cherchant la vérité, l'auteur n'a pas voulu seulement exposer les succès, les grands actes et services de certains gens, parfois il donne une appréciation sévère de certains faits.

Certaines de ses descriptions sont très touchantes, surtout celles où il expose l'état moral, le courage et la résistance physique des camarades communistes poursuivis par la police et devant les tribunaux.

Illustrations dans le texte:

Fig. 1 — Blagoje Parović, membre du Comité central du Parti communiste de Yougoslavie.

Fig. 2 — Ancien Tribunal régional de Belgrade, appelé »Tribunal paysan.« Il se trouvait dans la rue qui autrefois s'appelait Aleksandrova (aujourd'hui Boulevard de la Révolution). Le bâtiment a été démoli pour permettre la construction de la place de Marx et Engels.

Бора Барух: Београд, предео са Дунава. — Bora Baruh: Belgrade, paysage du Danube.